

Т.Л.Молотова

Йошкар-Ола

Эрвелмарий-влакын калык семын ойыртемештым аралымаште религийын верже

Эрвелмарий-влак марий калыкын ик эн кугу этнографий тўшкажлан шотлалтыт. Нуно Чолман энҗер ден Урал курык воктене илат. Кыдал Юл кундем гыч у верыш куснымо жап XVI курымын кокымшо пелыж гыч тўнгалын XVIII курым кыдал марте шуйнен. Вес верыш илаш куснымын ик тўнҗ амалже – виеш тынеш пуртымаш. Тидын дене келшыдыме да шке йўлаштым аралаш шонышо марий-влак вес верыш илаш кусненыт. Чимарий йўла марий калыкын илышыштыже кугу верым налын шоген, сандене тудо илышын духовный сферыштыжат, материальный культурыштыжат сайын палдырнен.

XIX курымын кокымшо пелыштыже эрвелмарий калык, олыкмарий-влак деч ойыртёмалтше, посна этнографий тўшка семын чумырген шуын¹²³. Вес кундемеште моло йылман да тўвыран калык воктене илымылан кўра нунын духовный да материальный культурышт вес калык тўвыра дене чак кылдалт вияҗын. Моло этнос дене кыл лийын да чумыр марий калык деч тора иленыт гынат, эрвелмарий-влак тошто йўлаштым арален коден кертыныт. Тидым ышташ кугу тўшка дене иквереш илыме полшен. Палемдыман, Юл мogyрышто илыше марий-влак дене нуно кылым йўршыҗак йомдарен огытыл. Мутлан, Виче ден Озан губернийысе Тўня кумалтышыште эрвелмарий-влакын лиймышт нерген увер уло¹²⁴. Революций деч ончыч Руш кугыжаныште чимарий-ылакын социально-экономический положенийышт чот неле лийын, молан манаш гын Православный черке, тунамсе кучем нуным шўрын онченыт. Чимарий йўлам кучышо-ылакым «чытен кертын огытыл» гынат, ятыр эрвелмарий шке йўлажлан ўшанле кодын. Марий-ылакын умылымашышт почеш, йўлам вашталтымаш – тиде кугу сулык, тидлан мутым кучаш тўнгалат¹²⁵.

Марий-влакын чийверашт – тиде пүртүсым да тудын вийжым чонанлан шотлышо религий. Марий калыкын 70 утла юмыжо уло. Религий культым аралыше-влаклан чимарий онаеҥ-влакым (нуным эше *авыз, молла, карт манит*) – илалше пörъеҥ-влак – шотлыман. Нуно шке шинчымашыштым тукум гыч тукумыш пуэн кодат але шке пашаштым шуйышо-влакым туныктат. Онаеҥ-влак ял илышыште лийше чыла событийыштат күлешан сомылым шуктеныт: түрлө күкшытан (еш, мер, туня да т.м.) кумалтыште, шочшо азалан лұмым пуымо, колышым ужатыме, вес туняш кайыше-влаклан сортам чўктымо годым; тыгак ой-каҥашым пуэныт, неле илыш ситуацийым рашемдаш полшеныт да тулеч молат. Тыгак нуно эмлызе сомылым шуктеныт, калыкым гына огыл, суртвольыкымат эмлаш полшеныт. Онаеҥ-влак кугу шинчымашан, ушан-шотан да калыкын пагалыме еҥже лийыныт. Шкем шот дене огыл кучымылан онаеҥ шке статусшо деч посна кодын кертын, ял погынымашын пунчалже почеш тудым кумалтыш эртарыме деч коранҥден кертыныт. Но тыгай сўретше илышыште вашлиялтын огыл. Онаеҥ-влак калык шинча ончылнак лийыныт. Кызытсе жапыште яллаште кугурак тукум деч налме шинчымашан онаеҥат, шке гыч, түрлө литературым лудын, тунемше карт-влакат улыт. Пытаргыш коло ий жапыште Йошкар-Олаште Марий Юмыйўлан Рўдў ушемже пашам ышта, ий еда тудо онаеҥ-влакым туныкташ лұмын семинар-влакым эртарат.

Марий Юмыйўла сомылым шуктымаште марий онаеҥ-влакын надырышт моткоч кугу¹²⁶. Эрвелмарий коклаште палыме молла-влаклан кызыт Ш.Ш.Шамакаев, Д.Я.Ямаев (Башкортостан), О.А.Третьяков, М.Я.Ямбулатов, В.В.Максютов, М.А.Мардиев (Татарстан), Б.А.Александров, Л.И.Канакаев (Свердловск кундем) шотлалтыт.

90-ше ийла тўналтыште Марий Юмыйўла у шўлышым налын. XX курымын 90-ше ийлажым чимарий веран уэмдалтше пагытшылан шотлаш лиеш. Тиде жапыште эрвелмарий-влакланат, нуно шукынжо шкеныштым чий веранлан шотлат да йўлаштым арален илат, шке йўлаштым угыч нўлтат колташ да вияҥдаш йўн ышталтын. Кызытсе жапыште чимарий-влак, йўла дене

келшышын, кумалтыш-влакым эртарат. Кумалтыш эртыме нерген түрлө савыктыш ден литературышто возымымат муаш лиеш¹²⁷. Юмыйўла дене кылдалтше йўлам эртарымаш ялысе калыкын могай верам кучымыж дене кылдалтын. Чимарий йўлалан утларак марий юмынйўлалан мелын шогышо-влак кумылан улыт, кумалтышыш тынеш пурышо марий-влакат миен кертят. Шукертак тынеш пурышо да православный вералан ўшанле марий-влак гына кумылым огыт ончыкто. Тыгеже каже марий ялын юмыйўла шотышто шке ойыртемеже уло.

Шуко марий ялыште традиционный йўлам кучат. Тидын шотышто тебе могай фактым палемдынем: мемнан информаторна-влак чылан гаяк «Кызыт марий йўла пайрем-влакым ме Башкортостанысе «Чолман», Марий Элысе «Марий Эл» ден «Кугарня» газетла гыч пален налына» манын каласышт. Тушто марий калыкын пайрем да йўла кече-влакын кечышотыштым савыктат. Шуко эрвелмарий кугезына-влакын йўлаштым эскера. Калык шочмо калыкнан пайремжым, йўла кечыж ден кумалтышым жапла: телымсе Шорыкйол пайрем, Ёярня, Кугече, Семык, шошо ага дене кылдалтше Агавайрем, кеҗежым Кўсө кумалтыш ден шыжым Шыже кумалтыш. Кызытсе жапыште южо марий пайрем ден кумалтышыже огыт эртаралт. Кумалтыш гыч тўн шотышто кеҗежымсе (Кўсө кумалтыш, Кўстымаш) аралалт кодын. Тудо ий еда июнышто-июлышто у тылзын эртаралтеш. Кумалтышыш лекташ чўчкыдын ик але икмыняр еш кумылым ончыкта, вес семынже еш-тукым кумалтыш-влак лийыт, тушко ялыште илыше-влакат мият¹²⁸. Эрвелмарий-влак коклаште тыгай у кончышым (явленийым) палемдаш лиеш: южо районышто (Башкортостанысе Балтач, Пўрө ден Татарстанысе Мамадыш районлаште) юмыйўла сомылым кызыт чимарий верам сайын палыше да кумалтышым эртарен моштышо кугурак ийготан ўдырамаш-влак (молла кува) виктарат. Тыгай-влак кокла гыч иктыже Башкортостан Республик Пўрө районысо Ёкўдө ялыште 1932 ийыште шочшо Уналче Ишмурзиновна Батырова. Тудо марий кумалтышым эртарат. Ачаже молла лийын, марий йўлам, кумалтышым да моло ритуалым Уналче изиж годсек ужын кушкын,

ачажын Юмылан пелештыме мутшым колыштын да тунемын. Южгунам ачаже омыштыжат конча да тиде але вес ситуацийыште могай Юмылан кумалаш күлмө нерген ойла. Йўла дене келшышын, чимарий вераште омылан кугу тўткышым ойырат. Кумалтышым эртараш ўдырамашым шке шочмо ялыштыже гына огыл, моло марий яллашкат ўжыт. Тушто тудо марий йўла почеш кумалтышым виктара, мом кузе ыштымым да кумалтыш радамын эртымыжым эскера, кумалаш намийыме кочкыш дене пелешта. Кумалтыш сайын эртыже манын, тудо ончылгоч ямдылалтеш. Кумалаш лекме деч ончыч тургыжланаш, вурседылаш огеш күл, шкем ласкан кучыман. Кумалтыш кечын, эрденак, мончаш пура, яндар вургемым чия, нимом огеш коч, огеш йў. Кумалтышыш чияш лўмын марий вургемым арала, тувырым, шовырым, ончылсакышым ош куэм гыч ургыктен, кевыште ош ялукым (шовычым) налын. Йўлам шуктымо верыш шып, ваштарешла толшо еҢ дене кутырыде ошкылеш. Икымше мутым Юмылан пелешта. Кумалаш мийыше-влакат шкеныштым тыгак кучышаш улыт. Ик экспедиций годым палемдыме: 2008 ийыште Балтач районысо Теперыш ял воктене кеҢежымсе кумалтышым пошкудо Йыванай ял гыч илалше ўдырамаш эртарен. Тудо кумалме радамым, йўла ден кумалме мут-влакым сайын пален¹²⁹.

Южо ялыште кумалтышым икмыняр ий гыч эртарат. Тыге, мутлан, Башкортостан Республик Мишкан районысо Тымбай ялыште мер кумалтыш вич ийлан ик гана лиеш. Пытартыш гына тыгай йўлам 2013 ий 10 августышто эртареныт. Юмылан надырым пуымо сомылым ялысе калык дене пырля тышан шочын-кушшо, но вес кундемыште – Пермь крайыште, Татарстаныште, Оренбург областыште – илыше-влак шуктеныт. Эрвелмарий-влак ўшанат: чийвера дене кылдалтше тыгай йўлам шуктымашын пайдаже пеш: тудо айдемылан илаш, куанаш, ышташ да сай ончыкылыклан ўшанаш вийым пуа¹³⁰.

Эрвелмарий-влакын Юмылан кумалме верышт

Эрвелмарий-влакын тачысе жап мартеат марий йўла почеш Юмылан кумалме вер-влак аралалт кодыныт. Тўрлө иерархиян шнуй ото (кўсото, кумалме вер,

юмын ото), шнуй памаш (юмын памаш)-влак ял деч тораште огыл верланеныт. «Күсото» мут кок ужаш гыч шога: «күсын» + «ото». Тудо тыгай верым ончыкта, кушто Юмо йодын мийымылан полша. Юмылан кумалме вер-влакым ик кутышан пече дене авырен налме, тидыже вольык ынже пуromanын ышталтеш. Кумалме отыш амал деч посна пушенгым руаш, укшым тодышташ, пеледышым, понгым, емыжым погаш, шүкым кышкаш огеш лий. Ойөрө нерген марий-влак гына огыл, пошкудо семын илыше моло калыкат пала. Түрлө илыш ситуацийлан көра южо марий ял воктене кумалме ото-влак аралалтын огытыл, но калык нине вер-влакын юзо виян улмыштым шарна. Юмылан кумалме йўла кызытсе саманыштат шукталтеш. Тудым эртарыме радамже акрет жап гычак толшо. Кумалаш каяш ончылгоч ямдылалтман: мончаште мушкылтман, яндар вургемым чийыман да сай шонымаш дене гына Юмылан кумалме верыш кайыман. Кумалме деч ончыч тамакым шупшаш, аракам йўаш але отыш подылшо мяш огеш лий. Отымат ончылгоч чыла эрыктен шындат. Кумалаш эн ондак ен-влак шкештым психологически ямдылышаш улыт. Эрдене эрак ўдырамаш-влак мелнам күэштыт, тудым пура дене пырля отыш намият. Эрдене нимом огыт коч, кумалаш шып каят, молан манаш гын икымше мутым Юмылан пелештыман¹³¹.

Кумалтыш деч ончыч күсото көргыштө символ сынан аралтыш чек «ышталтеш». Йыргешке онго гай чек йолгорным ушештара, тудын дене молла-влак почеш кумалаш толшо кажне ен эрта. Кумалме годым молла-влак товар ден күзө йўкым луктыт (нуным ваш перкалат), тиде палемдыме кумдыкым осал шўлыш деч арала манын умылтарат. Юмылан кумалме годым пөлек шотеш кызыт тагам, комбым, лудым пуат. Ончычырак чомам, ўшкыжым, тагам пуэныт. Кумалтышыш марий яллаште илыше-влак чылан – чимарийжат, тынеш пурышыжат – миен кертыт.

Ожно кумалтышыш чияш ош вынер гыч лўмын вургемым ургеныт. Кызытат пурлык вольыкым пуымо годым күсотыш ошалге түсан калык вургемым але кевытыште налмым чият.

Кумалтыш годым икымше ийын тагам пуат гын, йўла почеш, кокымшо, кумшо ийынат вольык денак кумалаш лектыт. Кокымшо ийын тыгак тагам (шуэнрак комбым), кумшо ийлан лудым але комбым пуат. Юмылан кум ий почела вольык дене кумалыт, сандене чий йўла кўрылтде шукталт шога, вет кеҢежимсе кумалтыш ий еда эртаралтеш. Отышто пурлыкым пуаш шонышовлак кумалме вольыкым идалык, пел ий але кум тылзе ончыч лўмлен ямдылат да, тудым сайын пукшен, өрдыктарат. Тыге, кумалтышлан тагам палемдыме годым, тудым огыт вускемде, межшым огыт тўред, тўредыт гын, межшым шкаланышт огыт нал, а ялыште илыше-влаклан пуат¹³².

Вольык ден кайыквусым Юмылан пуымо деч ончыч кумалтышлан йөра але укем тергат. Тидлан кум гана ўмбақыже вўдым шыжыктат да тудын почкалтарымыжым вучат. Вольык але кайыквусо огеш почкалтаре гын, тудым пурлыклан пуаш огеш лий. Тыгай годым, Юмо пөлекым налже манын, кумалтым мутым ойлат да угыч вўдым шижыктат. Вольыкым да кайыквусым кўсотышто онаҢын польшкалышыже(учо)-влак посна палемдыме верыште рўзалтат. Вўрын ик ужашыжым лўмын ямдылыме атышке погат, кодшыжым посна палемдыме верыште мландыш йоктарат. Посна атыш погымо вўрым тулыш кышкалыт, пурлык вольыкым пуымо деч вара тудын көрго арвержым, лужым, коваште ден пунжым тулешак йўлалтат.

Юмылан пелештыме кумалтыш мутын тўҢ шонымашыже – Поро Ош Кугу Юмо деч пурлык вольыкым пуышо, кумалаш мийыше да чыла марий калыклан сай илышым сөрвалымаш. Тыгак Пўрышө Юмо, Кўдырчө Юмо, Мландава, Вўдава, Шочынава да молыланат кумалыт. Южо эрвелмарий информатын палемдымыж почеш, марий-влакын тўрлө кўкшытан 77 Юмыжо уло¹³³.

Пуымо вольык ден кайыквусын шылжым кугу подлаште шолтат, иктыште – тага шыл, шулдыранын – весыште. Ожно лемыш шинчал деч посна нимом, ни шўрашым, ни пареҢгым, ни специйым пыштен огытыл, югтунам гына изиш ложашым ешареныт. Кочмо деч ончыч кумалме кочкыш дене онаҢ Юмылан пелешта. Тудын ойлымыжо муро семын йоҢга. Пурлык вольыкын

шыл падырашыжым, мелнам тулыш пыштат. Күсотышто кондымо кочкышым шындаш лүмын үстелым – шагым – ыштат. Шагыш ший оксам пыштат, үмбачынже үстел шовыч дене леведыт, вара тушко мелнам, пурам, мүйвүдым, шылым пыштат. Кумалтыш пытымеке, кумалме верым сайын гына эрыктен шындат. Кумалме деч вара кодшо шылым оза мөңгыжо нангая. Тудын деке онаен, кумалше-влак мият да нуно пырля чайым йўйт.

Башкортостанысе күсотылаште «лүман» пушенге(онапу)-влакат улыт. Аза шочмеке, молла посна пушенгым палемден, Юмылан пелештен, пөлек шотеш оксам пыштен, пушенгылан азан лүмжым пуэн. Вара ты пушенге йочам аралышылан шотлалтын. Азан родо-шочшыжо-влак лүман пушенгылан пөлек шотеш оксам пыштеныт да икшывылан сай илышым йодын кумалыныт. Жап эртымеке, тиде пушенге ешын, тукумын аралтыш пушенгышкыже савырнен. Кызытсе илышыште Пошкырт кундемысе марий яллаште пурлык дене ял, еш, тукум кумалтыш-влак лийыт, нуным кум ий почела эратарт. Ойыртом семын теве мом палемдаш лиеш: кеңежым вольык дене ик кечыште икмыняр еш иканаште кумалш ок лек, тиде черет дене у тылзын ышталтеш. Кок ешын кумалтышыжым иканаште тунам гына эртараш лиеш, кунам кок молла уло да кажне ешлан посна тулым олтен, Юмылан пелештат¹³⁴.

Чимари Кугече (Коче) годым суртышто комбо дене пелештат. Тидлан моллам үжыктат. Тудо пөлек шотеш пуымо шыл дене пелешта да Кугечылан келшыше кумалтыш мутым ойла.

Татарстанысе марий яллаштат Юмылан кумалме икмыняр вер аралалт кодын. Ожно тушто вольык дене түрлө күкшытан кумалтыш-влакым эртареныт. Кумалме вер-влак поснак сайын Кукмор районышто аралалтыныт. Районысо марий округышто тыгай күсото-влак улыт: Масер ото, Кугүсө ото (Поро Кугу Юмын ото), Агарман ото (тушто огыт кумал). Ваштаган отышто суртвольык черланыме годым чий йўлам шуктеныт, мераҥым, лудым, комбым пуэныт. Марий-влакын эн пагалыме отыштлан Масерото шотлалтын, тушто Масер кочалан (Курык кугызалан) кумалыныт. Тукум кереметлан – Мсаран керемет,

Мултан керемет ден Топкай кереметлан – кумалмымат калык шарна. Тысе марий-влакын чий йўлаштыт тыгай ойыртом уло: южо сурт-оралте мучаште еш кумалтышым эртарыме тукум пушенге-влак аралалт кодыныт, но кызыт тушто кумалтышым огыт эрtare.

Тыгай пушенгым ме сарын да пашан ветеранже, 1922 ийыште шочшо, Алтынай Сагитовна Садыкован суртыштыжо ужынна.

Кукмор районсо чимарий-влак Кугүсö отыш 12 июльышто кумалаш лектыт. Тушто кандаш күшыл Юмылан кумалыт: Поро Ош Кугу Юмо, Мланде Ава, Серлагыше Юмо, Перке Ава Юмо, Күдырчö Юмо, Волгенче Юмо, Петро Юмо, Масер Юмо – Масер коча. Масер Юмылан Масер отыштат, Кугүсö отыштат пелештат. Кукмор марий-влак кумалтышым акретсе йўла почешак эртарат. Кумалтышлан ен-влак ончылгочак ямдылалтыт. Мончаште капкылым эрыктат, яндар тувыр-йолашмы чият. Кумалтышыш сай шонымаш дене каят, подылшо енлан йөршын отыш мияш огеш йөрö. Кумалтыш деч ончыч күсото көргыштö символ сынан аралтыш чек «ышталтеш». Йыргешке онго гай сынан чек йолгорным ушештара, тудын дене молла-влак почеш кумалаш толшо кажне ен эрта. Кумалтышыш тынеш пурышо марий-влакат мият, марий Юмо-влак радамыште христиан – Петро – Юмат уло, тидыже эрвелмарий-влакын религийышт вес калыкын йўлажым пагалымым ончыкта. Кугүсö отышто арулыкым сайын кучат, шүкым эрыктат, шопке пушенге ынже куш манын эскерат. Тидыже, очыни, христиан веран умылымашыж почеш, пушенгын койыш-шоктышыж дене кылдалтын. Шукерте огыл памаш деке волымо верым ыштеныт, тушеч кумалтышлан вўдым налыт. Памаш вўд эмлышылан шотлалтеш, но тудым кумалаш мийыше-влак шке сомылышланат кучылтыт.

Урал марий-влакын эн пагалыме шнуй верлан Кугу Тавра ял деч тораште огыл верланыше Тавра курыкысо Күсе курык шотлалтеш. Кумалме ото ден памашым тушто эртыше курымын 90-ше ийлаштыже түзатен шынденыт. Ты пашашке марий яллесе – Кугу Тавра, Изи Тавра, Сарсы – калык ушнен. Мушкылташ мончам чоҥеныт, памаш пурам уэмденыт, пүртүс кү гыч памаш

деке корным оптеныт да молымат ыштеныт. Кызытсе жапыште ты курыкыш июнь мучаште – июль тўналтыште, у тылзын, кеҗежимсе Кўсө кумалтышыш шым марий ял гыч калык погына. Еҗ-влак Ош Кугу Юмылан, Курык кугызалан, Мер Юмылан, Мланде Авалан, Кече Ава Юмылан вольыкым пуэн кумалыт. Молла ден кумалаш погынышо-влак уло марий калыклан тазалыкым, сай илышым, поян шурно лектышым, тыныслыкым да келшымашым йодын кумалыт¹³⁶. Курык йымалне йогышо Кўсө памаш эмлышылан шотлалтеш.

Марий калыкын йўла умылымашыже почеш, пўртўсышто ятыр верым (шнуй ото, чодыра, курык, кўкшака, памашшинча-влак) юмо гай ужыныт да нуным пагаленыт. Поснак вўд, вўд шинчыме вер ден памашшинча-влакым илышым пуышо вер семын акленыт да чот пагаленыт. Вўд дене кылдлатше Юмо-влак радамыш эрвелмарий-влак Вўд Юмым, Вўд Авам, Вўд Ачам, Вўд Шукчым, Вўд Серым пуртеныт. Мифологий умылымаш почеш, кажне Юмыжо шке сомылжым шуктен: Вўд Юмо тўнямбалне улшо чыла вўдын озажлан шотлалтын; Вўдава ден Вўдача деч тазалыкым йодын кумалыныт; Вўдшукчо вўдым арален; Вўдсер вўдан верым осал вий деч арален шоген. Ёлыл Юмо-влак радамыш эрвелмарий-влак вўдводыжым, вўдиям, вўдсаусым, вўдуверым, кўвар ўшкыжым пуртеныт. Нуно айдеме ден вольыклан эҗгекем конден кертыныт. Марий-влаклан вўд илыше виян, вўд воктене мо уло, мо лиеш, мо шокта, тудо чыла колеш. Ик могырым, тудо илышым пуа да чер деч эмла, вес могырым, вўд воктене осалым ыштымылан, вўд шотышто уда койыш-шоктышым ончыктымылан – вўд нерген осалым але сайым йўкын ойлымылан гына огыл, эсогыл ушышто шочшо шонымашланат тудо мутым «кучаш шогалтен кертын». Уке гын, тудо черым «колтен» («вўд кучен» маныныт), тыгай годым вўдлан пөлек шотеш шинчалым, ложашым, шўрашым намиеныт, кумалтыш мутым пелештеныт, осалым мондаш сөрваленыт да тазалыкым йодыныт. Акрет годсо умылымаш почеш, палыдыме памаш гыч вўдым йўмылан, налмылан але вўд гоч кайымылан пөлек шотеш лышташым, пеледышым але оксам пышташ кўлын. Тыгай

умылымаш марий-влакын тачысе кече мартеат аралалтын¹³⁷. Акрет марий-влакын умылымашышт почеш, йыр улшо чыла пүртүсым, сандалыкым Юмо олмеш ужныт да нуным Юмо гаяк пагаленыт.

Кереметлан кумалмаш

Эрвелмарий-влакын юмыйўлаштыт посна ойыртемалтше фактлан акрет годсо кумалтышым палемдыман. Тиде – кереметлан кумалмаш. Ожно кажне ешын, ялын, округын шке аралтышыже – кереметше – лийын. Христианизацийлан көра олыкмарий-влакын тудо йөршын гаяк йомын. Эрвелмарий-влакын посна этнос семын ушнымышт калыкым аралыше тукум шўлышым пагалымаш дене кылдалтын. Тудлан кумалме ятыр вер Башкирийыште йөршын гаяк йомын манаш лиеш, лач кок вер гына аралалт кодын¹³⁸.

Башкортостаныште илыше марий-влакым аралыше ик тыгай тўн верлан Мишкан районысо Соказа деч тораште огыл верланыше «Султан керемет» шотлалтеш. Преданий почеш, Султан ты кундемыш ик эн ондак толын да марий калыкым руш, татар ден башкир-влакын шыгыремдымышт деч арален шоген¹³⁹. Акрет годсек тудым эрвелмарий-влакын аралышыштан шотлат.

Башкортостанысе Пүрө район Тошто Базан села кундемыште марий-влакын тукум кереметлан (аралышыштан) пурлык дене кумалме верышт ятыр уло: «Сак Султан керемет», «Игын Султан керемет», «Куэтўн керемет», «Сали керемет», «Кайык керемет». Түрлө ялын шке аралтыш шўлышыжө улмаш, нунын лўмыштат лийын, мутлан, Пүрө районысо Кужнур ялыште – «Ер Султан керемет», Дөртыльö районышто марий-влак «Чыкма тўн кереметым» жаплат. Кереметым пагалымаш да тудлан кумалмаш эрвелмарий-влакын илышыштышт да юмылан ўшаныме йўлаштышт моткоч кугу верым налеш. Нуно тудым тукумым аралышылан шотленыт, кажне нăсылын, ялын, общинын шке кереметше лийын. Марий йўла почеш, керемет, ик могырым нăсылым аралыше лийын, вес могырым, кунам тудым жаплен огытыл гын, ўчым ыштымыжлан осал шўлышлан шотлалтын. Сандене тудын деке пöлек дене коштыныт, уке гын, керемет черым, кукшо игечым «колтен», шурно лектышым иземден кертын¹⁴⁰. Ончыч эрвелмарий-влак тыгеат шоненыт:

черым, йыжыҢ укелыкым моло керемет-влакат «колтен» кертеныт. Черланымеке, еҢ-влак черым колтышо кереметлан пӧлекым пуэныт. Пӧлек шотеш сурткайык ден вольыкым ойыреныт – чывым, лудым, комбым, тагам, презым, чомам¹⁴¹.

Кызытсе жапыште Пӱрӧ район ден воктене улшо пошкудо районлаште Сак Султан кереметым чот жаплат, тудым эше, пагален, *Акуди павай* маныт. «Павай» илалше, пагалыме да илыш опытлан кӧра шуко палыше айдемым ончыкта. Тудлан 18 июль марте у тылзын вольык дене кумалаш лектыт. Тиде верже ял деч тораште огыл, кӱкшӧ чоҢгаташте верланен, йырым-йыр кутыш пече ден авырен налме, тушто пушеҢге-влак уке улыт, а ончыч писте-влак кушкыныт. Тыште кум куэ пырня гыч ыштыме «П» буква форман шилык (шкешотан алтарь) уло. Тудо эрвекыла «онча». Шилыкын кумдыкшо ден лопкышто ик метр кужытан, йырым-йыр печылыме, капкаже уло. Пече воктене, мландышке, ожно ты верыште Сак Султанлан «пӧлеклалтше» писте кушкын, окса надырым пыштат. Тиде верыш салтакыш кайышаш рвезе-влак толыт, ший оксам пыштен, Сак Султан деч армийыште сайын служитлен, мӧҢгӧ таза да эсен пӧртылаш йодыт. Тыгай йӱлам марий рвезе-влак гына огыл, руш-влакат шуктат. Информантна-влакын мутышт почеш, тиде Керемет-шӱлыш деч кугу пагалымаш дене тазалыкым, сай илышым йодман, уке гын, тудо тазалыклан эҢгекем ыштен, чот наказатлен, эсогыл илышыMAT «налын» кертеш¹⁴².

Кумалтыш вашеш йӱлам эртарыме верым эрыктат, ик кече ончыч вуй пум, тиде куэ ден писте гына лийшаш, да фляге дене вӱдым кондат. Сак Султанлан вольыкым пуымо деч ончыч кумалаш мийыше-влак вольыкым пуышо озан суртышкыжо изирак кӱмыж дене ложашым да изишак шинчалым намият. Кондымо ложаш гыч суртышто кумалтышлан, Юмылан пелештен, кум шерегиндым кӱэштыт. Эрден эр кумалаш кайыше ӱдырамаш-влак мончаште мушкылтыт да мелнам кӱэштыт. Яндар вургемым чиен, шып, Сак Султанлан кумалме верыш ошкылыт. А пӧрьеҢ-влак тушто, кумалтыш вольыкым рӱзалтен, шылым ямдылат. Тиде верыш миен шумеке, кумалше-влак ик

радамыш шогалыт, вара пулвуйыш шинчыт да, кумалтыш сайын эртыже, пайдам кондыжо манын, саҥга дене мландыш тўкнен, вуйым сават. Мландыш кугу клеёнкым але паласым шарат, йымакыже тыгыде оксам пыштат да тудын ўмбакыже мўҥгў гыч кондымо мелнам, киндым, мўйвўдым, пурам шындат. Кочывўдым намияш огеш лий – акрет годсо йўла тачат пенгыдын шукталтеш¹⁴³. Подышто шыл кўын шумеке, Юмылан каласен-пелештен, икмыняр падыраш шылым, тыгак кум киндынерым катен, мелнам тулыш пыштат. Тыгодым Сак Султанлан кумалтыш сийым налаш да кумалше-влаклан тичмаш пиалан илышым пўлеклаш сўрвален йодыт. Шкешотан «ўстембалне» шындыме чес-пўлек ден кумалтыш шылланат кумалтыш мутым пелештат. Юмылан пелештыме йўла пытымеке, мийыше-влак кумалтыш чесым авызлаш тўҥалыт. Вара кумалше-влак икте-весыштым мелна дене сийлат. Кумалтыш эртымеке, кумалме верым сайын эрыктат, вольык коваштым, лум тулеш йўлатат. Вара кумалше-влак шнуй верлан тауштат.

Кумалтыш деч вара, вес кечынже, тулолмышто кодшо ломыж тўс дене кумалтыш кузе эртымым пален налыт: ломыж сур тўсан гын – сайын, шеме – шотлан толын огыл¹⁴⁴.

У тылзе кушмо жап марий-влакын кумалтыш вольыкым пуаш, тазалыклан да ўмыран лияш эн сай пагытлан шотлалтеш. Кумалаш лекташ тыгак изарня, кугарня да рушарня келшен толыт. Шуматкечын огыт кумал, молан манаш гын тудо «кукшо кечылан» шотлалтеш: шуматкечын, кушкыжмын «кайыкат пыжашым ок опто». Шочмо, вўргече – неле кече, кумалаш ок йўрў. Кумалтышлан марий-влак ончычат, кызытат шиште сортам шке ыштат. Кумалме йўлалан ончылгоч ямдылалтман – Юмылан кумалмаш шотлан толжо манын, шонышо шакше мутым ойлышаш, аракам йўшаш, тамакым шупшаш огыл, шкенжым тыматлын кучышаш¹⁴⁵. Этнографий материал почеш, Юмылан кумалмаш эреак пеш кугу пагалымаш, кугу йўкын ойлымо да уто сомыл деч посна эртен, молан манаш гын кумалтыш йўлан шукталтмыже ончыкылык илыш дене кылдалтын.

Эрвелмарий-влак палемдат: иктаж-мо уда лийын кая але иктаж-кӧ нелын черлана гынат, кызыт южгунам кумалтышым эртарат. Йӱла пайрем кокла гыч тыгак колышым тойымо да уштен шарныме йӱла сайын аралалтеш. Колышо-влакым изарнян арня еда ушташ лиеш, тыгак нунылан Кугарня арняште изарнян да Семык годым сортам чӱктат. Кумалтышым еш да нӓсыл дене эртарат, тушко тӱн шотышто родо-шочшо-влак погынат. Вес кундемыште але олаште илыше-влаклан кумалтыш лийшаш нерген ончылгоч увертарат.

Ислам ден христианствын влиянийже

XIX курым мучаште – XX курым тӱнгалтыште марий калыкын чий веражлан тӱнямбалне улшо кок кугу конфессийын – Ислам ден Христианствын – влиянийже тӱнгалын. Эрвелмарий-влакын культурыштышт регионышто илыше тюрк калык-влак – татар ден пошкырт - кугу влиянийым ыштеныт. Татар калыкын тӱвыраж дене марий-влак Пошкырт, Урал кундемлаш куснен кайыме деч ончычак палыме лийыныт, молан манаш гын нуно эше Булгарий кугыжаныште, Озан ханствыште да Руш кугыжаныште улмышт годымак тюрк калык дене пошкудо семын иленыт. Тиде илышын чыла йыжыныштыжат, тыгак чиймарий йӱлаштат палдырнен. Просветитель П.П.Ерусланов XIX курым мучаште возен: «Ӱпӧ губернийысе черемис-влак магометан-влак воктене кужу жап илымылан да нунын шып, тӱрлӧ йӧн дене ислам верам пропагандироватлымыштлан кӧра магометанство могырым кугу влиянийыш логалыныт... Ислам илышын тӱрлӧ шӧрынышкыжӧ «пурен», шке шотан улмым, чий верам илыш-йӱлаште гына огыл, тыгак религий, шӱм-чон поянлык да права шотышто умылымашыштат шӱкен луктын»¹⁴⁶. Тыге, Исламын влиянийжылан кӧра юмылан пелештыше чиймарий-влакым XIX курымын кокымшо пелыштыже «молла» манаш тӱнгалыныт. Эрвелмарий-влак кеч-могай кумалме мутым «*Бисмилла (ысмылла)*» ой дене тӱнгалыныт. Татар да пошкырт-влак дене пошкудо семын илымылан кӧра марий-влак нунын психологийыштым, религий дене да чон поянлык дене кылдалтше умылымашыштым, йылмыштым сайын паленыт да мусульман тӱняште илыше-влак дене куштылгын мутланеныт. Южгунам марий-влак татар йӱлам

эртарымашке ушненыт, мутлан, Теперыш ялыште «Карга бутка» (корак пучымыш) йўрым ўжмө йўла пайремыш миеныт¹⁴⁷. Южгунам татар-влак чий йўлам эртараш йодыныт. Мутлан, 80-ше ийлаште Татарстанысе Кукмор районышто марий-влак воктене илыше татар-влак йўр уке годым чий йўла почеш кумалтышым эртараш йодыныт. Тудым 8 июнышто Масер отышто эртареныт – пөлек шотеш тагам пуэныт. Кужу жап йўр йўрмө годым, шудым солымо але шурным погымо жап деч ончыч, татар-влак йўрым «чараш» кумалтышым эртараш йодыныт. Тыгайжым 24 июлышто лийын¹⁴⁸. Вес веран калык-влак дене кужу жап пырля илымекат, эрвелмарий-влак шке калыкын йўла ден пайрем ойыртемештым арален коденыт.

Йылме да тўвыра шотышто татар калык дене варналтым тыгай пример дене пенгыдемдаш лиеш: Башкирийысе Бакалы районышто Нарат-Чукур ял уло, тушто татарла ойлышо (шке йылмыштым монденыт) марий-влак илат. Тиде ял 1921 ийыште Азмеево ялыште кугу пожар деч вара шочын. Туштыжо мусульман йўлам кучышо да тынеш пурышо татар-влак ден чий веран марий-влак иленыт. Тулазап деч вара марий-влак вес верыш кусненыт да Нарат-Чукур ялым ыштеныт. Тунамак нуно чылан тынеш пурышо татар-влак семьянак мутланеныт. Но шкеныштым нуно марийланак шотлат, ялыште илыше-влак шукынжо тўжвал сын-кунышт дене марияк улыт. Бакалы районышто вес марий ял – Токберде (Токбердино) – Нарат-Чукур деч 30 уштыш тораште верланен. Йырым-йыр чылан татарла ойлышо-влак иленыт, сандене марий-влак эртыше курымын 30-40-ше ийлаштыжак эше шке шочмо йылмыштым йомдареныт. Ожнырак Нарат-Чукур икмыняр ялын ушемешкыже (диныштыже) пурен, тушто икте-васышт деч ятырлан тораште верланыше Пекмесь, Калтак, Биляр (Татарстан), Токберде, Балчаклы (Башкортостан) ял-влак лийыныт.

Нарат-Чукур ялыште илыше-влакын шкештым марийлан шотлымын тўн амалже – нуно чий верам арален коденыт. Ял деч ик уштышат пеле өрдыжтө Юмылан кумалме марий ото (тумо, писте-влак кушкыт) аралалтеш. Тудым «Курбан байрам» ото маныт. Ий еда кеҢежым тушто вольык дене кумалыныт.

Кумалтыш деч ончыч мончаш пуреныт да яндар вургемым чиеныт. Кумалаш чыланат – ўдырамашыжат, пөръенжат, 10 ий деч кугурак йоча-влакат – коштыныт. Отышто тулым олташ да шылым шолташ моткоч сай вер лийын. Юмылан марий молла пелештен, но кумалтыш мутым татарла ойлен да кумалтышыш толшо кажне еҥлан, тазалыкым да сай илышым йодын. Шылым чылан кочкиныт да изижак күсотеш коденыт, кодшыжым волькыкым пуышо еҥ мөҥгыжө наҥгаен да пошкудыжо-влакым сийлен. Пөръен-влак сарыш кайымышт годым «илыше пөртылам гын, тагам пуэм» манын ойленыт. Пөртылмеке, күсотышто волькык дене кумалыныт. Пытартыш марий кумалтыш тыште 50-ше ийлаште эртен. А күсото сайын аралалтын, молан манаш гын тачысе кече марте тыште пушенгым руаш, укшым тодышташ чаралтеш, но шудым солаш лиеш.

Нарат-Чукурышто марий-влак тынеш пурен огытыл, ислам верашкат куснен огытыл. Шке чий йўлаштым арален, нуно кызытеш шкешамыштым (самосознанийыштым) аралат. Но марий чий йўла нерген кугурак ийготан-влак гына шарнат, самырык тукум тиде йўлам огеш пале¹⁴⁹.

Татарстанысе Муслюм район Пекмесь ялымат этнографий феномен семын ончаш лиеш. Тиде ял Казанчинка ялыште верланен, райрүдө деч 15 менге лиеш. Тиде ялыштат шочмо йылмыштым йомдарыше марий-влак илат. Шке калык ойыртемештым арален коденыт гынат, нуно икте-весышт дене татарла мутланат. Калык семын аралалт кодаш нуныланат марий чимарий йўла полшен. 80-ше ийла марте тиде ялыште ий еда кеҥежым «Курбан байрам» отыш кумалаш лектыныт да волькыкым пуэныт, а шыжым «Керемет отышто» тукумым аралыше кереметлан надырым пуэныт. Кумалтыш татарла эртен. Ял воктене улшо кумалме ото-влак сайын аралалтыныт, амал деч посна тушко коштын огытыл, араленыт, йырым-йыр печылен налыныт. 2009 ий гыч тушто кумалтыш-влакым марий онаеҥ-влак (Ю.Г.Апсатаров, В.Р.Галеев ден Н.Н.Николаев) марла эртарат. Н.Н.Николаев – мер пашаеҥ, тиде ялыштак шочын-кушкын, кумалтыште онаеҥ-влакын полышкалышышт семын тырша. Кумалтышым марла эртарат гынат, ялыште илыше да татарла ойлышо марий-

влак тушко куанен коштыт. Пекмесь ялыште илыше марий-влаклан тиде йӱршын у кончыш (явлений). Лач марий чий йӱлалан ўшанле кодмаш гына нунын идентичностьыштым арален кодаш полшен. Ялыште илыше да татарла кутырышо марий-влак шкенышт нерген «чонна дене марияк кодына» манын ойлат.

Марий-влак кокла гыч ик ужашыже Ислам вераш кусна, но нуно шукынжат огытыл. Татарстаныште, Башкортостаныште марий гыч татар ялыш савырныше илыме вер-влак улыт, тидым илыше-влак палемдат. Тидын нерген тыгак вер-шӧр лӱм, тошто марий шӱгарла ден шнуй вер-влак ойлат¹⁵⁰.

Мусульман-влак коклаште илымылан эрвелмарий-влакын ужашышт нунын йылмыштым, тӱвыраштым «налыныт» да эркын Ислам вераш кусненыт. Башкортостан Республикысе Рӱдо Кугыжаныш Ислам архивын материалже почеш, тудо Оренбургысо Магометан Духовный Собранийыш пура, Ислам религийыш куснаш шонышо чий веран марий-влакын йодмашышт аралалтеш. Тыгай документым марий-влак тӱрлӧ ситуацийыште – мусульманлан марлан лекше але мусульман ўдырым налме годым; ислам йӱлалан ўшанле кодмыштым да тудым шуяш ямде улмыштым пенгыдемдаш (духовно-религиозный шонымаш дене) – возеныт¹⁵¹. Очыни, религий шотышто тӱрлӧ нелылыкым чытен лекше марий-влак, официально Ислам вераш куснымеке, чын мусульманыш савырненыт. Эрвелмарий-влаклан Ислам, Христианство дене таҥастарымаште, лишылрак лийын, молан манаш гын марий-влак мусульман йӱлам кучышо калык дене пошкудо семын иленыт, татар ден пошкырт йылме-влакым сайын паленыт, рушла удам мутланеныт, а революций деч ончыч тудым паленжат огытыл. Революций деч ончыч эрвелмарий-влак моло калык дене кылым кучаш татар ден пошкырт йылме-влак дене пайдаланеныт. Ислам вераш куснышо марий-влакын ондак фамилийышт, вара эркын калык семын ойыртемаштат вашталтын – нуно татарыш, пошкыртыш «савырненыт»¹⁵².

Марий-влакым икымше гана тӱшкан тынеш пуртымаш XVIII курым тӱҥалтыште вийым налын, XVIII курымын 60-шо ийлаштыже тудо

мучашлалтын. Руш огыл йылман (инородческий) калык-влакым психологий да идеологий могырым темдымаш лач православный черке гоч ышталтын. Но марий-влак формально православный вераш кусненыт да нунын йўлашт почеш илаш тўҢгалыныт гынат, лўдыктымашым, шыгыремдымашым да наказанийым шотыш налде, садак шке чий йўлаштан ушанле кодыныт. Православный черкын тынеш пуртымo шотышто миссионер пашажын у йыжыҢже XIX курым мучаш – XX курым тўҢгалтышлан логалын. Руш кугыжанышлан тунам христианизаций шотышто административно-полицейский формo ден йон-влакым угыч ончен лекташ кўлын. Но XIX курымын 20-шо ийлаштыже тўҢгалше ялозанлык кризис умылыдымашым келгемден гына. Марий-влак, тыгак Юл кундемаште илыше моло йылман калыкат, христиан йўла почеш илаш торешланеныт да чий йўла декак пўртылаш тўҢгалыныт¹⁵³.

XIX курымын икымше пелыштыже Алабога олаште илыше писатель Н.Дурова ик повестьыштыже ола воктене илыше марий-влакын йўлашт нерген тыге возен:

«Тўжвал тўс дене христиан, вес семынже, тынеш пурышо улыт, черкыш коштыт, пўтылан кумылаҢыт да тудым кучат, но правительтство ден священникна-влак кеч-кузе тыршат гынат, калык чонышто илыше идол-влаклан кумалме шўлышым никузе пытарен огыт керт: нуно шке йўлаштым шукташ пычкемыш да каяш лийдыме чодыраште шылыт»¹⁵⁴.

Православный черке чий йўлам кучышо эрвелмарий-влакым прихожан-влак радамышкат пурташ тыршен. Чий веран калыкым тынеш пуртымаште правительстын ик тўҢ направленийже семын яллаште миссионер школ-влакым почмым шотлыман. 1865 ийыште Пўрö уездысе Чорай волостной рўдерыште тыгай школ почылтын. Тушто марий ялла гыч йоча-влак тунемыныт. 1893 ийыште тиде уездыштак Эшым инородческий школ пашам тўҢгалын. Нине школлаште тунемше-влакым ондак тынеш пуртеныт. 1882 ийыште руш огыл калык гыч туныктышо-влакым ямдылыме да нунын гоч христианством шарыме амал дене Пўрö олаште инородческий школым

почыныт. Школ Просвещений министерствын кид йымалныже лийын, тушто пошкырт, марий, татар, одо, чуваш-влак, а 1888 ий гыч руш-влак шинчымашым налыныт¹⁵⁵.

Тыге, кумдан палыме марий учёный да просветитель В.М.Васильев, тиде школым тунем пытарымеке, тынеш пурен да православный вераш куснен. Тудо Пүрө олесе Свято-Троицкий соборышто 1902 ий 31 майыште тынеш пурен. XX курым тўҢалтыште правительство марий яллаште ятыр вере миссионер школ-влакым почын. Тушто тунемашлан тўҢ условий семын православный вераш куснымаш лийын. Шинчымашым налашлан эрвелмарий-влак кокла гыч изирак ужашыже тынеш пурен¹⁵⁶. XX курым тўҢалтыште Ёпö губернийыште 3 тўҗемат 145 марий (ўдырамашат, пөрьенат пырля) тынеш пурен, нуно 10 приходышто шотлалтыныт да Пүрө уездын 28 ялыштыже иленыт¹⁵⁷.

Тынеш пураш але пураш огыл йодыш лекме годым калыкын кумылжымат кунар-гынат шотыш налыныт. Мутлан, Татарстанысе Мамадыш район Гришкино ялыште илыше шонҢгыенҢ-влакын ойлымышт почеш, тиде ялыште чимарий-влак илат, молан манаш гын нуно православный вера ваштареш лийыныт да тынеш пурташ толшо черке пашаеҢ-влакым ялыш пуртен огытыл. А Гришкино деч 300 метр өрдыжтö верланыше Тошто Черкас ялыште илыше марий-влакым чылаштым тынеш пуртеныт. Башкортостанысе Краснокам район Ёлыл Такия ялыштат, преданий почеш, православный священник-влакым ялысе калык пуртен огыл.

Этнолог Ранус Садиковын палемыдымж почеш, Башкортостаныште илыше тынеш пурышо (крэшин) марий-влак ойыртемалтше кончыш семын лийыныт, молан манаш гын шуко марийже шке чий йўлажлан ўшанле кодын да кызытат тудым арала. Ёпö губернийыште православный рўдерлан Пүрө ола ден Эльян шотлалтыныт. Пытартышыштыже Камско-Берёзовский миссионерский общежительный монастырь пашам ыштен, настоятельлан марий айдеме игумен Анастасий шоген. Марий-влак Николай Угодникым поснак пагаленыт, Николо-Берёзовка черкыште тудын юмоҢаже лийын¹⁵⁸.

Экспедицийыште погымо материал пенгыдемда: марий-влак христианствыш кусненыт гынат, шке идентичностьыштым йомдарен огытыл манаш лиеш. Юмылан ўшаныме ситуаций шотышто онгай материалым Пўрö районьсо Ўкүдö ял, Тошто Базан села ден Памаш ялыште чумырымо. Район рўдылан Пўрö ола шотлалтеш. Эше революций деч ончычак тушто марий-влак Свято-Троицкий соборыш коштыныт, тудо «марий соборлан» шотлалтын. Тошто Базан селаште православный черке улмаш, но тудым сар деч ончыч шалатеныт. Ончыч тудо руш села лийын, кызыт ынде утларакше марий-влак илат. Илыше-влак кокла гыч ик ужашыже тынеш пурен, но марий йўла деч корангын огыл. Округышто илыше марий-влак шукынжо марий кумалтышыш да йўла пайремыш ушнат. Тыгодымак нуно христиан святой-влакымат – Николай Угодникым, Шочынавам (Богородицым), Иисус Христосым, Илья Пророкым – пагалат. Марий-влак кызытат Миколо Юмым жаплат, Пўрö оласе черкыште тудлан сортам чўктат. Южо марийже черкыш Илян кечын да у тылзын Крешене годымат коштеш. Крешене годым черке гыч вўдым кондат але пелйўдым вынем (таве) гыч налыт. Чыла православный святойлан марий-влак мöнгыштак кумал кертыт. Мутлан, Илян кечылан киндым пыштат да «Илья Юмо чылалан тазалыкым да сай илышым пуыжо» манын кумалыт. Ўкүдö ялыште илыше-влак южыжо Крешене годым вўдышкат пурат.

Пермь кундемысе марий-влак Николай Чудотворецым пагалат. Православный пайрем-влак годым марий-влак черкыште тудын ончылан сортам шынден кумалыт, южо ешыште тудын юмонажат уло¹⁵⁹.

Верам кучымо шотышто ойыртемалтше койыш семын эше теве мо палдырна: тўрлö религиан ен-влакым тўрлö шўгарлашке тоят. Марий юмыйўлам кучышо-влакынат шке шўгарлашт уло да тушто акрет годсо чимарий йўла почеш колышым тоят. Православный-влакынат шке верышт, мусульман шўгарлаште мусульман-влакым гына тоеныт.

Татарстаныште илыше марий-влак кокла гыч пелыже наре православный, молышт чимарий улыт¹⁶⁰. Татарстанысе Кукмор районьсо марий-влакын христиан святой-влак кокла гыч эн пагалымылан Петро Юмо шотлалтеш,

кеҢеж кумалтыште тудлан надырым пуат¹⁶¹. Юмылан ўшаныме шотышто нине марий-влакын православный-чимарий йўла пырля «ила», тидыже православий ден чимарий йўла-влакын иквереш вияҢмыштлан көра лийын.

Совет жап

Революций деч вара элыште у социально-политический стройым илышыш шыҢдарымылан да религий ваштареш улмылан көра ислам ден христианствын марий культурылан влиянийышт начаремын. Тунам марий юмыйўлам организационно чоҢымо паша тўҢалын. XX курымын 20-шо ийлаштыже Башкортостан ден Татарстаныште илыше марий-влакын нимогай чарак деч посна кумалтыш-влак эртенят. Но Совет кучемын политикижлан көра марий юмыйўлам вияҢдаш йён лийын огыл. 1930-шо ийлаште молла ден кумалтышым эртарыше ятыр еҢым арестоватленят да репрессироватленят. Но марий-влак шке верашт деч шөрлен огытыл, чўчкыдын шолып кумалаш коштыныт, южгунам кўсотыш йўдымат миеныт. Юмылан кумалме ушем-влак деке Совет властын отношенийже Кугу Отечественный сар жапыште да тудын деч вара гына лушкыдемын. Тиде пагытыште кўсотышто тўшка калык дене кумалмаш угыч вийым налын. Варарак кумалме йўлам йөршын чареныт. Тыге, Татарстаныште Кукмор районысо марий яллаште пытартыш мер кумалтыш-влак 1947 ийыште лийыныт, угыч нуным 1989 ийыште гына эртараш тўҢалыныт. Еш кумалтышым чўчкыдын пакча шеҢгелне (Кукмор, Агрыз район-влак) эртареныт, а Юмылан пуымо вольыкын коваштыжым кўсотыш наҢгаеныт¹⁶².

XX курымын 90-ше ийлаштыже обществыште демократический вашталтыш лиймылан көра марий юмыйўла моло религий-влак дене иктөр праван лийын. Тиде жап гыч марий йўлан уэмдалтше пагытше тўҢалын. Эрвелмарий-влак кокла гыч шукынжо кызытат чий йўлам жаплат.

Эрвел кундемыште моло йылман да вес йўлам кучышо калык-влак коклаште илыше марий-влаклан посна марий тўшка семын аралалт кодмаште Марий Эл Республик дене тўвыра да мер кыл моткоч полша. 80-ше ийла мучаште –

90-ше ийла тўҢалтыште, калык самосознаий кушмо жапыште түрлө йўлам кучыман калык илыман кундемлаште чий верам мер-политике илышым вияҢдымашке викараш тыршымаш палдырнен. Кызытсе жапыште марий йўлам кучышо-влак ончычсо гаяк чолга огытыл. Туге гынат, тачысе кечынат чий йўла марий калыкын духовный илышыштыже чын явлений лийын кодаш. 2016 ий 20 декабрьште Башкортостанысе Краснокам район Тумерсола селаште чолга мер пашаеҢ-влакын тыршымыштлан көра «Марий кумалтыш» марий юмыйўла общиным регистрироватленят.

Кызытсе жапыште марий-влак юмылан ўшаныме дене тўҢ шотышто кум тўшкалан пайлалтыт, кажне тўшкан шке лўмжө уло: *чимари* – яндар марий, акрет чий йўлаштым арален кодышо-влак; *марла вера* – тынеш пурышо, но мер да еш илышыште кугезына-влакын йўлаштым шуктышо-влак; *рушла вера* – тынеш пурышо да шке калык йўлаштым мондышо марий-влак. Марий кумалтыш-влакат түрлө күкшытанлан шелалтыт: 1) *шкевуя кумалтыш* (кажне кечын Юмылан пелештымаш); 2) *еш кумалтыш* (мөҢгыштө але күсотышто идалыклан ик гана, тўҢ шотышто шыжым, эртаралтеш); 3) *тукым кумалтыш* (ик тукумыш пурышо еш-влакын кумалтышышт, тукумвуй озан суртыштыжо але отышто, посна палемдыме верыште, эртаралтеш); 4) *ял кумалтыш* (уло ял дене отышто кумалмаш, тўҢ шотышто шыже ага пашам пытарымеке лиеш); 5) *тиште кумалтыш* (икмыняр ял дене погынен кумалмаш, ик кундемаште верланыше яллам уша); 6) *мер кумалтыш* (икмыняр ял але кугу тўшка (икмыняр тиште) дене шуко калыкым поген кумалмаш); 7) *тўня кумалтыш* (түрлө кундемлаште илыше марий-влакын иквере погынен кумалмашышт, тудо илышыште лийше пеш кугу амаллан көра эртаралтеш). Түрлө күкшытан кумалтыш-влак кызытат эртаралтыт. Религийым «поктылмо жапыште» еш кумалтыш мөҢгыштө лийын, тунам надыр шотеш комбым пуэныт, ешлан тазалыкым да пиалым йодын ўжмө молла але ешыште кугурак Юмылан пелештен. Кызыт гын ял, тиште, мер кумалтыш-влак эртаралтыт. Марий Эл Республикыште тўня кумалтыш лиеш, тушко эрвелмарий-влакат коштыт. Марий юмыйўлан вияҢме корныштыжо

пытартыш 20 ий жапыште кугу вашталтыш лийын: марий юмыйўла организацийым ыштеныт да регистрироватленыт, түрлө кўкшытан кумалтыш-влакым, тыгак тўня кумалтышыMAT, официально эртарат, марий кўсото-влакым угыч почыт, ий еда марий-влак шнуй верлашке погынен коштыт. Марий юмыйўлам кучышо-влак шке верашт нерген шылтыде ойлен да чонлан лишыл сомылыштым ыштен кертыт. Марий Эл Республикыште ышталтше чыла нине поро паша-влак марий калыкын духовный самосознанийжым вияҢдымаште кугун полшат. 90-ше ийла тўҢалтыш гыч эрвелмарий-влакат кумалтышыш лўдде лектыт. Тидымат каласыман, эрвелмарий-влакын юмылан кумалме йўлаштышт акрет годсо пале аралалт кодын. Эн ондак тиде марий-влакым арален шогышо кереметым пагалымаш дене кылдалтын, а юл кундемысе марий-влакын йўлаштышт тиде йомын. А тидыже, эрвелмарий-влак дене таҢастарымаште, христианизацийым утларак виян илышыш шындарыме дене умылтараш лиш.

Эрвелмарий-влак, чыла неле-йўсым сеҢен, акрет кугезыштын йўлаштым арален кодымышт дене, чынжымак, кугешнен кертыт. Ен-влак дене мутланыме годым «А молан православий йўлаш куснен огыдал?» йодышлан эн ондак ормыштым ужаш да «Эрвелмарий-влакын шке марий йўлашт уло» манмым колаш логале.

Кызытсе жапыште эрвелмарий самырык-влак кокла гыч тынеш пурыш да христиан лийше-влакат улыт. Весымат палемдыман, у саманыште марий-влакын йўлаштлан тўнямбалсе моло религий-влакат влиянийым ыштат. Тыге, мутлан, Пўрө олаште лютеран приход почылтын да кирха чоҢалтын. Лютеран прихожан-влак коклаште Тошто Базан села гыч марий-влакат улыт. Приходыш коштшо-влакын чотышт 300 наре (2008 ийысе данный) еҢгыш шуэш.

Тидымат палемдыман, юмыйўла дене кылдалтше обрядыште жаплан келшыше у вашталтыш-влак улыт. Ончыч кумалтыш годым Юмылан надырым пуымо сомылым (кумалтышым) ўдырамаш ыштен кертын огыл, тудо ордыж гыч эскерыше лийын. Лач Агавайрем годым гына тудо ты

сомылым виктарен кертын, но тунам вольык деч посна кумалыныт. А кызытсе илышыште Башкортостаныште, Татарстаныште кеҢежым вольык дене кумалме пашам ўдырамаш-влакат виктарен кертыт, тидыже пўрѐн молла уке дене кылдалтын. Марий Эл Республикыште марий кумалтышым пўрѐн онаен-влак гына виктарат, ўдырамаш-влак мўнгыштў еш кумалтышым веле эртарен кертыт.

Марий юмыйўлан виянме историйыштыже чий верам чот шыгыремденыт: шнуй отым руэныт, кумалаш чареныт, онаен-влакым репрессироватленыт. Неле-йўсым чытеныт гынат, эрвелмарий-влак акрет годсо йўлаштым араленак коденыт. XX курымын 90-ше ийлаштыже обществыште демократий вашталтыш лиймылан кўра гына марий юмыйўла моло религий семынак иктўр праван лийын¹⁶³. Юмылан кумалме йўлалан угыч нўлталташ йўн пуалтын. Тидын нерген этнологий экспедицийын материалже-влак ойлат. Кызытсе самыныште ялыште илыше марий-влак чий йўла дене кылдалтше ритуалым эртарат, но тудо мыняр-гынат вашталтын. Чимарий кумалтыш-влакын статусыштат вашталтын. Башкортостан ден Татарстаныште еш кумалтыш-влакым утларакше кеҢежым эртарат. 2015 ий кеҢежым, экспедиций жапыште, Татарстаныште Мензелинск район Марий Пыламарий ялыште «Кўстымаш» кумалтышым ужаш йўн лекте. Тудым эрытарымште марий юмыйўлан чыла радамжым эскереныт. Кумалтышым Актаныш район Марий Суксо ял гыч 1979 ийыште шочшо Валерий Репинович Галлеев эртарен, тудлан тўнгалше молла, Муслюм район Бикмесь ял гыч Н.Н.Николаев полшен. КеҢеж кумалтышлан Ю.Г.Апсатаров ош тагам пуэн, тушко тудын родо-тукымжо, йолташыже-влак погыненыт. Кумалтышым тошто кумалме верыште эртареныт, онапулан посадкыште кушшо пўнчым ойыреныт. Йўлам эртарыме годым моллан пелештыме мутшо муро семын йўнген, Юмо дечын тудо кумалаш толшо-влаклан сай илышым йўдын. Марий кумалтышмутышто тыгак тачысе илыш дене кылдалтше йўдмашат йўнген: ен-влакым тўрлў секта, тамак, арака деч да моло дечат аралаш сўрвален кумалын. В.Р. Галеевын марий кумалтышым эртараш чонжо йўдын,

сандене тиде сомыллан кугурак молла-влак деч икмыняр ий тунемын. Ешыж дене тудо Набережный Челнаште ила, туштат, ўжмō почеш, пōртсийым эртараш, армийыш ужаташ, колышым шарнен ушташ да марий йўла почеш эртарыме моло пайремыш коштеш¹⁶⁴.

Обществеште демократий шўлыш озаланыме жапыште эрвелмарий-влакын йўла пайремышт угыч ылыжаш тўнгалын. Ты радамыш Семькымат пурташ лиеш. Южо районышто Семьклан пōлеклалтше кумалтыш угыч вийым налын. Тыге, Татарстан Республикыште Семьк пайрем республикысе статусым налын да марий-влак тўшкан илыме районлаште ий еда эратаралтеш. 2009 ийыште тудо Мамадыш районышто, 2010 ийыште Агрыз районысо Буймо селаште лийын. 2015 ийыште тиде пайрем Мензелинск районысо Калтак ялыште, а 2016 ийыште Агрыз районысо Кōлегеш ялыште эртен. У кўкшытыш нōлталалтше Семьк пайрем (тудым эртараш оксам республикысе бюджет ойыра), очыни, Татарстарынште илыше марий-влакын шкешамыштым нōлталаш да посна калык семын ойыртегалтше тўсыштым аралаш полша.

Мемнан полевой материална-влак ончыктат: марий пайрем ден йўла-влакым эртарымаш эрвелмарий-влакын акрет годсо кугезе юмыйўлаштым жаплымышт да, нимогай нелылыкым шотыш налде, тудым аралаш тыршымышт нерген ойла. Вес йылман да йўлан калык-влак кужу жап шыгыремденыт да шке йўлашт ден койыш-шоктышыштым тушкен пуаш тыршеныт гынат, эрвелмарий-влак шке чий йўлаштан ўшанле лийыныт да чын марий чоныштым арален коденыт.

Мутат уке, марий кумалтышым эртарымаш, калык йўлам жаплымаш эрвелмарий-влакын тўвыра ден тыглай илыш-йўлаштым аралымаште моткоч кугун полшеныт. Пырля погынен, вольыкым пуэн, тиште, ял, тукум да еш кумалтыш-влакым эртарымаш шке ешын, тукумын да посна тўшкан гына огыл, шочмо калыкын ужашыже улмо шижмашым пенгыдемден шоген. Эрвелмарий-влакын чий йўлашт этнический идентичность ден тўвырам вияндымаште тўн фактор семын лийын кодеш.